

מצוות צדקה

וְכִי יִמּוֹךְ אַחִיךָ וּמָטָה יָדוֹ עִמָּךְ וְהִחֲזַקְתָּ בּוֹ גֵר וְתוֹשֵׁב וְחִי עִמָּךְ: (ויקרא כה לה).¹

ספרא בהר פרשה ה ד"ה פרשה ה

"כי ימוך אחיך ומטה ידו עמך" - אל תניחנו שירד.² הא למה זה דומה? למשוי על גבי החמור. עודנו במקומו - אחד תופש בו ומעמידו. נפל לארץ - חמישה אין מעמידים אותו.³

מסכת נדרים דף סה עמוד ב

משנה: ועוד אמר רבי מאיר: פותחין לו⁴ מן הכתוב שבתורה, ואומרין לו: אילו היית יודע שאתה עובר על "לא תקום" ועל "לא תטור", ועל "לא תשנא את אחיך בלבבך", "ואהבת לרעך כמוך", "וחי אחיך עמך", שהוא עני ואין אתה יכול לפרנסו.⁵ אמר: אילו הייתי יודע שהוא כן לא הייתי נודר - הרי זה מותר. **גמרא:** א"ל רב הונא בר רב קטינא לרבנן, נימא: כל דְמַעְנֵי לאו עלי נפיל. מאי דמטי לי לפרנסו בהדי כולי עלמא, מפרנסנא ליה!⁶ אומרים לו: אני אומר כל הנופל, אינו נופל לידי גבאי תחילה.⁷

תנחומא (בובר) פרשת בהר סימן ח

אדם שהוא חוטא, בתחילה מה הקב"ה עושה לו? מביא עליו עניות והוא מוכר שדהו, שנאמר: "וכי ימוך אחיך ומכר מאחוזתו" (ויקרא כה כה). אם חזר, הרי יפה. ואם לאו, הוא מוכר את ביתו, שנאמר: "ואיש כי ימכור בית מושב" (ויקרא כה כט). אם חזר, הרי יפה. ואם לאו, הוא מוכר את בתו, שנאמר: "וכי ימכור איש את בתו לאמה" (שמות כא ז). אם חזר, הרי יפה. ואם לאו, הוא מוכר את עצמו, שנאמר: "וכי ימכר לך אחיך העברי" (דברים טו יב).⁸ כל כך למה? ע"י שְׁמַךְ בעונות: "כי ימוך אחיך".⁹

¹ שני מקורות עיקריים בתורה למצוות צדקה. האחד כאן, והשני בפרשת ראה: "כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שעריך בארץ אשר ה' אלהיך נתן לך לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך מאחיק האביון. כי פתח תפתח את ירך לו והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו" (דברים טו ז-ח). ראה דברינו [גלגל חוזר הוא בעולם](#) בפרשת ראה. ספר החינוך רואה במקור שבספר דברים עיקר והוא מונה את מצוות צדקה בפרשת ראה (מצוה תמט), אבל הרמב"ם בתחילת פרק שביעי מהלכות מתנות עניים משלב את שני המקורות ואלה דבריו: "מצות עשה ליתן צדקה לעניים כפי מה שראוי לעני, אם היתה יד הנותן משגת, שנאמר: פתוח תפתח את ירך לו ונאמר: והחזקת בו גר ותושב וחי עמך ונאמר וחי אחיך עמך". לא נתיימר, כמובן, לכסות בדף זה את כל מקורות מצווה חשובה זו ופרטיה, רק נביא מעט ממדרש ויקרא רבה בפרשתנו ומדרשים קרובים על הפסוק: "וכי ימוך אחיך", הפסוק הפותח את סדרה כג בספר ויקרא, בסדר הקריאה הארץ ישראל הקדום.

² ובפרשת בחוקותי הסמוכה שגם בה מוזכר "מך", אומרת הגמרא בערכין כד א: "ואם מך הוא מערכך - החייהו מערכך". שתמיד ישאירו לעני את כלי אומנותו ואפילו חמורו על מנת שיוכל להמשיך ולהתפרנס.

³ מדרש זה מובא גם ברש"י על הפסוק שלנו. המדרש מדגיש את ההבדל בגישה הבסיסית למצוות צדקה שבין שתי הפרשות: "והחזקת בו" "ומטה ידו עמך" שבפרשתנו, שממשיך שם לאיסור לקיחת ריבית, לעומת: "פתח תפתח את ירך לו" של פרשת ראה. ראשית ועיקר יש למנוע התדרדרות ויציאה מהחיים הכלכליים. משרד העבודה והתעסוקה לפני משרד הרווחה. ואולי זה מקור לרמב"ם הידוע המונה את שמונה הדרגות במצוות צדקה: "שמונה מעלות יש בצדקה, זו למעלה מזו: מעלה גדולה שאין למעלה ממנה, זה המחזיק ביד ישראל שְׁמַךְ ונותן לו מתנה או הלוואה או עושה שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק ידו שלא יצטרך לבריות לשאול. ועל זה נאמר: והחזקת בו גר ותושב וחי עמך. כלומר, החזק בו עד שלא יפול ויצטרך". (הלכות מתנות עניים פרק י הלכה ז. וראה גם שולחן ערוך יורה דעה סימן רמט סעיף ו). גם את איסור לקיחת ריבית הצמוד: "אל תקח מאתו נֶשֶׁךְ וְתַרְבִּית" ניתן להבין בהקשר ספציפי זה של סיוע למי שירד לעמוד על הרגליים. כגמ"ח בימינו.

⁴ פתח להתרת הנדר, לאדם שהדיר אדם אחר - חברו, או אולי ציבור שלם, שלא יהנה ממנו.

⁵ ואינך יכול לקיים מצוות צדקה באותו האיש שהִדְרַתְּ מליהנות ממך. שים לב, הנוסח במשנה זו כפי שמובא בתלמוד הבבלי כאן הוא: "שהוא עני", אבל בנוסחי המשנה שבידינו ובנוסח המשנה כפי שהיא מובאת בירושלמי נדרים פרק ט הלכה ד כתוב: "שמה ייעני!" ראה גם הדיון בירושלמי: "שמה יעני - לא כנולד הוא?" ותשובת רבי זעירא שם: "עניות מצויה". ולפי נוסח זה, רבי מאיר יתיר את הנדר של כל אדם על כל אדם, "שמה ייעני!"

⁶ באה הגמרא ושואלת על הדין של רבי מאיר שאין זה פתח להתרת הנדר משום שהנודר יכול לטעון שלא כל מי שנעשה עני נופל אישית עליו, אלא הולך לקופת צדקה כללית, לגבאי הצדקה ומשם הוא מתפרנס. ואני, נותן את חלקי לקופה הכללית.

⁷ התשובה שנותנים לאותו האיש, משום שלפני שאדם נופל לעוני שמזיק אותו ומתיר לו לקבל מקופת צדקה (יש בכך כללים, ראה מסכת פאה פרק ח משנה ז), הוא מתחיל להתרושש באופן ובזמן שצריך ואפשר לעזור לו שלא ייפול עוד, שלא "ימוך" עוד. במצב כזה, חובה עליך לסייע לו. ואת זה לא תוכל לקיים אם תחזיק בנדר שלך.

⁸ לא ברור מדוע הדרשן נזקק כאן לפסוק בספר דברים (פרק טו, פרשת ראה שהזכרנו בפתח דברינו (הערה 1 לעיל) ולא מצטט פסוק פשוט מפרשתנו: "וכי ימוך אחיך עמך ונמכר לך" (כה ט), מה גם ששני פסוקים קודמים הם מהפרשה.

⁹ הדגש בפסוק הוא על "ומטה ידו עמך והחזקת בו"! התדרדרות כלכלית תמיד מלווה בהתדרדרות רוחנית. רעיון זה בולט בפרשתנו הדנה בשמיטת קרקעות, באיסור ריבית ובמכירת בתים וקרקעות בסמוך לנושא שלנו. שלוש פעמים מוזכר "כי ימוך" בפרשה וכולם בפרק כה: במכירת בית, במכירה לעבד והפסוק הכללי של צורך בעזרה לזולת בו פתחנו. גם מדרש ספרא שהבאנו לעיל מתייחס לנושא זה. בהמשך לציטטה שהבאנו הוא אומר שם: "ומנין אם החזקת אפילו ארבעה וחמשה פעמים חוזר והחזק? תלמוד לומר:

הלא פרס לרעב לחמך ועניי מרודים תביא בית כי תראה ערם וכסיתו ומבשרך לא תתעלם: (ישעיה נח ז).¹⁰

ויקרא רבה לד ב, פרשת בהר¹¹

"מַלְוָה ה' חוֹנֵן דָּל וְגַמְלוֹ יִשְׁלֵם לוֹ" (משלי יט ז). אמר ר' לעזר: כתיב: "נותן לחם לכל בשר" (תהלים קלו, כה), ובא זה וחטף את המצוה.¹² אמר הקב"ה: עלי לשלם לו גמולו ויגמולו ישלם לו... ר' פינחס בשם ר' ראובן: כל מי שהוא נותן פרוטה לעני, הקב"ה נותן לו פרוטה!¹³ וכי פרוטה הוא נותן לו? והלא אינו נותן לו אלא נפשו!¹⁴ הא כיצד? היתה כיכר בעשר פרוטות והעני עומד ליקח ואין בידו אלא תשע, ובא אחד ונתן לו פרוטה ונטל את הכיכר ואכלה ושבת נפשו עליו. אמר לו הקב"ה: אף אתה כשנפשך מצצפת לצאת מגופך, הרי אני משיבה לך לתוך גופך. לפיכך משה מזהיר את ישראל ואומר להם: "וכי ימוך אחיך".¹⁵

מסכת בבא בתרא דף י עמוד א

א"ר יוחנן, מאי דכתיב: "מלוה ה' חונן דל"? אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו, כביכול, עבד לווה לאיש מלווה.¹⁶

מסכת בבא בתרא דף ט עמוד א

א"ר אלעזר: גדול המעשה¹⁷ יותר מן העושה, שנאמר: "וְהָיָה מַעֲשֵׂה הַצְדָקָה שְׁלוֹם וְעֲבֹדַת הַצְדָקָה הַשְׁקֵט וְבִטָּח עֲדֵעֲוֹלָם" (ישעיהו לב ז), זכה – "הלא פרוש לרעב לחמך", לא זכה – "ועניי מרודים תביא בית". אמר רבי אלעזר: גדול העושה צדקה בסתר יותר ממשה רבינו, דאילו במשה רבינו כתיב: "כי יגורתי מפני האף והחמה" (דברים ט יט) ואילו בעושה צדקה כתיב: "מִתֵּן בְּסֵתֶר וְכִפֵּה אָף וְשָׁחַד בְּחֶק חֲמָה עֲזָה" (משלי כא יד).¹⁸

והחזקת בו. יכול אפילו אתה מפסידו לתרבות רעה? תלמוד לומר: עמך. מניעת התדרדרות כלכלית אסור שתהיה במחיר התדרדרות רוחנית מוסרית. ואולי גם התדרדרות חברתית שהאדם מטיל עצמו על הציבור ומתבייש בכך ומאבד בהדרגה את חבריו.

¹⁰ במהלך הדרשה על הסדרה, משלב הדרשן את הפסוק הזה מפרק נח בישעיהו ([הפטרות יום הכיפורים](#) בה דנו ביום הכיפורים), ומפליג בדרשות עליו. לעניינינו, מעבר זה מסמל את העובדה שבסופו של דבר החברה איננה מצליחה לקיים "והחזקת בו" ולמנוע את ההתדרדרות לעוני. התורה עצמה מעידה: "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ" (דברים טו יא). או אז מוטלת חובת הצדקה של "פתוח תפתח את ירך לו", של נתינה כפשוטה, של יתר שבע הדרגות במצוות הצדקה שגם אם אינן "מעלה גדולה שאין למעלה ממנה" הן צורך חברתי בסיסי. לא בכדי עובר המדרש לדרוש בפסוק זה מפרק נח בישעיהו ואנו נצמד בעקבותיו ובעקבות פסוקים דומים אחרים.

¹¹ פרשת בהר, כפי חלוקת הפרשיות המוכרת לנו היום. במקור, פרשה לד של מדרש ויקרא רבה, מלווה את סדרה "וכי ימוך אחיך", שהיא, כאמור, סדרה כג בספר ויקרא, בסדר הקריאה הארץ ישראל הקדום. ראה [חלוקת התורה לסדרות](#) באתר מחלקי המים.

¹² שלכאורה האחריות על העניים היא של הקב"ה הנותן לחם לכל בשר ומי שנותן צדקה כאילו חוטף לקב"ה את המצוה ומוריד ממנו את האחריות (אולי בדומה לרעיון שמעשי האדם משלמים את מעשה שמים, ראה דברינו [מעשה שמים ומעשה בשר דום](#) בפרשת בראשית). ראה גמרא בבא בתרא י ע"א: "תניא: היה רבי מאיר אומר: יש לו לבעל הדין להשיבך ולומר לך: אם אלוהיכם אוהב עניים הוא, מפני מה אינו מפרנסן?" ובהמשך שם גם העימות של טורנוסורפוס עם ר' עקיבא על כך שמי שנותן צדקה כאילו מתערב במעשי הקב"ה שדן את האיש הזה לעוני (ומה ענה לו ר' עקיבא שם, ראה דברינו [טורנוסורפוס ורבי עקיבא](#)). ואולי גם כמו שאומר מדרש תנחומא שאם הוא עני, בוודאי חטא. על 'חטיפת מצוה' בכלל ראה גמרא מנחות ל ע"א: "הלוקח ספר תורה מן השוק - כחוטף מצוה מן השוק", אבל דומה יותר לעניינינו, בנושא צדקה וחסד, הוא אולי קהלת רבה ז ב: "מדת פירעון מה היא? יעקב מת בארץ מצרים, מי ראוי להיטפל בו, לא הקב"ה, שאמר לו: אנכי ארד עמך מצרימה ואנכי אעלך גם עלה? בא יוסף וחטף לו את המצוה דכתיב: ויעל יוסף לקבור את אביו. מת יוסף במצרים, מי ראוי להיטפל בו, לא השבטים שהשביע אותם? ... בא משה וחטף לו את המצוה ... ופרע לו הקב"ה בכבודו, שנאמר: (דברים לד) ויקבור אותו בגיא". שהקב"ה טיפל בקבורת משה.

¹³ אם ככתוב "גמולו ישלם לו", אז מי שנותן לעני פרוטה, הקב"ה יחזיר לו פרוטה? זה הגמול שהוא מקבל?

¹⁴ המדרש ממשיך את השאלה ומראה שבפרוטה אחת אפשר להחיות נפש!

¹⁵ פרוטה תחת פרוטה ונפש תחת נפש במוכן החיובי. צדקה תציל את נותנה מחוללים ושאר פגעים וזו 'הפרוטה' שהוא מקבל בתמורה. ונראה ששוב, כהערה לעיל, הדרשן מניח שאנחנו זוכרים את הפסוק במלואו והוא מכוון מאד אל "עמך" ואל "והחזקת בו" שמראים על קרבה והדדיות. ראה גם מדרש תנחומא בפרשתנו סימן א שמחבר את "וכי ימוך אחיך" עם הפסוק בתהלים קכב ח: "למען אחי ורעי". ושם הוא מפליג ליחסי הקב"ה ועם ישראל, שהוא עניין אחר.

¹⁶ דרשה זו על הפסוק: "מַלְוָה ה' חוֹנֵן דָּל וְגַמְלוֹ יִשְׁלֵם לוֹ", חריפה בהרבה מזו שראינו במדרש ויקרא רבה. לא מדובר רק בחטיפת מצווה מהקב"ה ולא רק בגמול טוב של "פרוטה", אלא כביכול נותן הצדקה – המלווה, הפך את הקב"ה ללווה המשועבד לו. ראה פירוש מהרש"א בגמרא שם: "כי החונן דל נעשה הוא מלוה לה' וכביכול שהקב"ה נעשה לווה לשלם לו. ולא מדין ערב, אלא שנשתעבד כדן לוח". ולכן "אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו. ראה מאמרו של משה הלבנטל, "אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאמר", תרביץ ס"ח חוברת א תשנ"ט, בו הוא סוקר את כל המקרים בספרות המדרש בו מופיע הביטוי "אי אפשר לאומרו" ודומיו, בדברינו [אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו](#) בדפים המיוחדים. יש כאן תשובה חד-משמעית לטורנוסורפוס המייצג את דעת הפילוסופים שבמצוות הצדקה אנחנו מתערבים בהשגחת הקב"ה בבריאה. התשובה היא: ועוד איך מתערבים! הופכים את הקב"ה לעבד לווה לנו.

¹⁷ זה שגורם לאחרים לעשות. לתת צדקה במקרה זה.

¹⁸ דפים ט-י בגמרא בבא בתרא הם מקור חשוב לגדרי מצוות צדקה ומעלתה. ראה שם למשל הדין: "אין מחשבין בצדקה עם גבאי צדקה". וכן הדין עם "בודקים לקסות ואין בודקים למזונות" או ההפך. וכן המשל היפה על צדקה ושריון, שוב בשמו של ר' אלעזר:

ויקרא רבה לד ד

"רָשׁ וְאִישׁ תִּקְכִּים נִפְגְּשׁוּ מֵאִיר עֵינֵי שְׁנֵיהֶם הִ' " (משלי כט יג). "עֲשִׂיר נֶרֶשׁ נִפְגְּשׁוּ עֵשֶׂה כָּלֶם הִ' " (משלי כב ב).
 "רש" - זה שהוא רש בנכסים. "ואיש תככים" - זה שהוא עושה בפעולה.¹⁹ עמד רש עם איש תככים, אמר לו: תן לי מצוה - ונתן לו. "מאיר עיני שניהם ה' " - זה קנה חיי שעה וזה קנה חיי העולם הבא.²⁰
 "עשיר ורש נפגשו". "עשיר" - זה שעשיר בנכסים; "ורש" - זה שרש בנכסים. עמד רש עם העשיר, אמר לו: תן לי מצוה - ולא נתן לו. "עושה כולם ה' " - מי שעשה זה עני יכול לעשותו עשיר, ומי שעשה לזה עשיר יכול לעשותו עני.²¹

דבר אחר: "רש" - זהו רש בתורה. "ואיש תככים" - זה ששונה סדר או שני סדרים. עמד רש עם איש תככים ואמר לו: השניני פרק אחד - והישנהו; "מאיר עיני שניהם ה' " - שניהם קנו חיי העולם הבא. "עשיר ורש נפגשו", עשיר בתורה ורש בתורה. אמר אותו רש לאותו עשיר: השניני פרק אחד, ולא הישנהו. אמר לו: מה אני צריך להשנותך ב'משקיני' או ב'מאימתי קורין? ²² לך ושנה עם שכמותך! "עושה כולם ה' " - מי שעשה לזה חכם, יכול לעשותו טיפש. ומי שעשה לזה טיפש יכול לעשותו חכם.²³

ויקרא רבה לד י

ר' אבהו בשם ר' ליעזר: צריכים אנו להחזיק טובה לרמאים שבהם, כיון שהיה אחד מהם תובע מיד אדם והוא מחזירו, מיד היה נענש למיתה, שכתוב: "וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא" (דברים טו ט) וכתוב: "הנפש החוטאת היא תמות" (יחזקאל יח כ).²⁴ דְּלָמָּא.²⁵ רבי יוחנן וריש לקיש ירדו לרחוץ בדימוסיה זו של טבריה. פגע בהם מסכן אחד, אמר להם: זכו בי.²⁶ אמרו לו: משאנו חוזרים, אנו זוכים בך. משחזרו מצאוהו מת. אמרו: הואיל ולא זכינו בו מחיים, נטפל בו במותו. עם שהם רוחצים אותו, מצאו כיס אחד של חמש מאות דינרים תלוי בצווארו.

"מאי דכתיב: וילבש צדקה כשריון? לומר לך, מה שריון זה - כל קליפה וקליפה מצטרפת לשריון גדול, אף צדקה - כל פרוטה ופרוטה מצטרפת לחשבון גדול. רבי חנינא אמר, מהכא: וכבד עדים כל צדקותינו (ישעיהו סד ה), מה בגד זה - כל נימא ונימא מצטרפת לבגד גדול, אף צדקה - כל פרוטה ופרוטה מצטרפת לחשבון גדול". אך אנחנו נשוב ונתמקד בפרשה לד של ויקרא רבה, המדרש המלווה את הסדרה, כי כאמור לא נוכל לסקור את כל ענייני מצוות צדקה. וגם מפרשה זו נביא רק ככל שתשיג ידינו. מומלץ מאד לקרוא פרשה זו בשלמותה במקור ולהתבשר מניחוחה של דרשה ארץ ישראלית 'קלאסית'.

¹⁹ עושה בפעולה הוא בעל מלאכה, עובד שדה, מתפרנס, לא עשיר ולא עני. יש כאן שלושה מעמדות: עשיר, עני, 'מעמד בינוני'.
²⁰ מעמד הביניים תורם צדקה יותר מהעשירים שנראה להלן שמתקמצנים על כספם. ראה להלן במדרש שם על אמו של רבי תנחום ברבי חייא, שמן הסתם הייתה 'אשת תככים' כלשון המדרש: "ביום טובה היה בטוב וביום רעה ראה כי גם את זה לעומת זה עשה האלהים - אם באת רעה לחבירך, ראה היאך לזכות בו ולפרנסו כדי שתקבל מתן שכרו. כך היה רבי תנחום ברבי חייא עושה: בשעה שאמו לוקחת לו ליטרא של בשר מן השוק, היתה לוקחת שתיים, אחת לו ואחת לעניים. ובשעה שהייתה לוקחת אגודה של ירק מן השוק, הייתה לוקחת שתיים, אחת לו ואחת לעניים. על שם: גם את זה לעומת זה עשה האלהים - עניים ועשירים, כדי שיהיו זכים אלו עם אלו ויהיו מזכים אלו לאלו. לפיכך משה מזהיר לישראל: וכי ימוך אחיך". ראה דברינו [ביום טובה היה בטוב](#) וכן [זה לעומת זה](#), שניהם בקהלת.

²¹ זה מוטיב 'הגלגל' כפי שהמדרש בסימן ג שם מתאר: "גומל נפשו איש חסד ועוכר שארו אכזרי (משלי יא יז). א"ר אלכסנדר: זה שהגיע לו שמחה ואינו מדבק את קרוביו עמו משום עניות. אמר ר' נחמן: כתיב (דברים טו) כי בגלל הדבר הזה - **גלגל הוא שחוזר בעולם**. לפיכך משה מזהיר את ישראל: וכי ימוך אחיך". ראה שוב דברינו [גלגל חוזר הוא בעולם](#) בפרשת ראה.

²² 'מאימתי קורין את שמע בערבית' הוא תחילת מסכת ברכות ו'משקיני בית השלחין במועד ובשביעית הוא תחילת מסכת מועד קטן. אפשר שנבחרו שתי דוגמאות אלה, שהן עניינים יחסית פשוטים, כדי להעצים את זלזולו של העשיר בדרכי תורה נֶרֶשׁ בהם.

²³ 'על הדרך', הרי לנו גם צדקה ופילות בלימוד תורה ובנכונות לשתף ולהנחיל ידע, בענייני רוח כבחומר. ראה מקבילה באיכה רבה א לג בסיבות על החורבן: "וילכו בלא כח לפני רודף - ר' הונא ור' אחא ור' סימון בשם ר' שמעון בן לקיש, ורבנן בשם ר' חנינא: היה אדם אומר לחברו בירושלם: הקריני דף אחד, ואומר לו: אין בי כח. - השניני פרק אחד, אומר לו: אין בי כח. אמר להם הקב"ה: תבוא לכם שעה ואני עושה לכם כך - וילכו בלא כח לפני רודף". מעניין לדעת על איזו תופעה מוחה כאן המדרש, אילו תלמידי חכמים מבקר כאן הדרשן בחריפות כזו. ועל"פ ברור שמדובר בתקופה בה לימוד התורה היה בחינם: "מה אני בחינם, אף אתם בחינם" (חגיגה ז א, בכורות כט א, אך בגמרא נדרים לז א הדברים נעשים קצת מורכבים יותר).

²⁴ שאדם שמסרב לעני ומחזירו ריקם היה צריך להיענש מיד, ובגלל שיש רמאים בין העניים, הוא ניצל. ראה גמרא בבא קמא טז ע"ב שירמיהו הנביא קלל את בני ישראל שייכשלו בעניים שאינם הגונים: "דרש רבא, מאי דכתיב: (ירמיהו יח כג) יהיו מוכשלים לפניך בעת אפך עשה בהם? אמר ירמיהו לפני הקב"ה: ריבוננו של עולם, אפילו בשעה שעושיין צדקה, הכשילם בבני אדם שאינם מהוגנים, כדי שלא יקבלו עליהן שכר". בעיה חריפה גם בימינו. וכאן נראה שדווקא העניים הרמאים מצילים אותנו!

²⁵ דרמה, מעשה, מעשה שהיה (לשון הירושלמי).

²⁶ לגבי משחק המילים 'זכה בי' או 'סכה (הסתכל) בי' ראה בפרשה שלנו בויקרא רבה סימן ז: "אמר ר' זעירא: אפילו שיחתן של בני ארץ ישראל תורה היא. הכיצד? אדם אומר לחבירו: זכי בי! הזדכה בי! זכה עצמך בי! ר' חגי אמר: סכה בי, הסתכל בי. סכי בי - מה הייתי, והסתכל בי - מה אני. ואולי אפילו יש כאן משחק של: הסתכל בי - השתכל בי, תשכיל ממני וזכור שגלגל הוא בעולם.

אמרו: ברוך שבחר בחכמים ובדבריהם. לא כך אמר ר' אבהו: צריכים אנו להחזיק טובה לרמאין שבהן, שאילולי הרמאין שבהן, כיון שרואה אדם אחד מהן שואל צדקה ממנו ולא היה נותן לו, מיד היה נענש למיתה.²⁷

ויקרא רבה פרשה לד יד

"ומבשרך לא תתעלם" - תני בר קפרא: אין לך אדם שאינו בא לידי מידה זו. אם לא הוא – בנו. אם לא בנו - בן בנו.²⁸ רבי יעקב אמר בשם ר' אלעזר: זו גרושתו.

ר' יוסי הגלילי הייתה לו אישה רעה והיתה מבזה אותו לפני תלמידיו. אמרו לו תלמידיו: רבי, נְרָשָׁה שאין היא לכבודך. אמר להם: פְּרָנָא (כתובתה) מרובה עלי ואין בי לגרש אותה. פעם אחת היה יושב ופושט (לומד) הוא ור' אלעזר בן עזריה. כיון שגמרו אמר לו (ר' יוסי הגלילי לר' אלעזר בן עזריה): ישגיח רבי לעלות לתוך הבית?²⁹ אמר לו: הן. כיון שנכנסו לבית הנמיכה פניה ויצאה לה. ראו קדרה נתונה על הכירים. אמר לה: יש באותה קדרה כלום? אמרה לו: יש בה פרפראות. הלך וגילה אותה ומצאה מלאה פרגיות. ידע ר' אלעזר בן עזריה מהו יושב ושומע, שאין דעתה עם בעלה.³⁰ אמר לו: רבי, לא אמרה אלא פרפראות והרי מצאנו מלאה פרגיות. אמר לו: מעשה נסים הם. כיון שנמרו לאכול ולשתות, אמר לו: רבי, גרש אשתך זו שאין היא לכבודך. אמר לו: פְּרָנָא מרובה עלי ואין לי למרק לה. אמר לו: ואנו מסלקים פרנה וגרשנה.³¹ סלקו פרנה וגרשה והשיאוהו לאישה אחת טובה ממנה. גרמו החובות של אותה אישה (שגרש ר' יוסי הגלילי) והלכה ונשאה לסנטיר (שומר) העיר. לאחר ימים באו עליו ייסורים. נעשה אותו האיש (הסנטיר) מאור עיניים (התעוור). והייתה סובבת ומושכת אותו בכל שכונות העיר ובשכונתו של ר' יוסי הגלילי לא הייתה מובילה אותו. אותו האיש מתוך שהיה חכם והכיר את עירו, אמר לה: למה אין את מובילה אותי לשכונתו של ר' יוסי הגלילי, שאני שומע שהוא עושה מצוות הרבה? אמרה לו: גרושתו אני ואין בי לראות סבר פניו. פעם אחת הגיעו לאותה שכונה, התחיל חובט עליה והיו מתבזים בכל העיר. הציץ ר' יוסי הגלילי וראם מתבזים בתוך השוק. נטלם ונתנם בתוך בית אחד משלו והיה זן ומפרנס אותם כל הימים שהיו בחיים, על שום "ומבשרך לא תתעלם".³²

בימיו של ר' תנחומא היו צריכין ישראל למטר. באו אצלו, אמרו לו: רבי, גזור תענית שירד מטר. גזר תענית פעם ראשונה ושניה ולא ירדו גשמים. פעם שלישית קם ודרש, אמר להם: כל העם יחלקו מצווה. עמד אדם אחד, נטל ממה שהיה לו בתוך ביתו ויצא לחלק בשוק. פגעה בו גרושתו, אמרה לו: זכה בי,³³ שמיום שיצאה אותה אישה מביתך לא ראתה טובה. כיון שראה אותה ערומה ובצרה גדולה נתמלא עליה רחמים ונתן לה, על שום "ומבשרך לא תתעלם". צפה בהם אדם אחד, הלך ואמר לרבי תנחומא. אמר לו: רבי, מה אתה יושב כאן ועבירה כאן. אמר לו: מה ראית? אמר לו: ראיתי אדם פלוני מסיח עם גרושתו ונותן לה פרוטות. אילולא שהוא חשוד עמה,

²⁷ הרי שקללת ירמיהו הפכה, אם לא לברכה, אז לפחות להצלה מן הספק, בכל הנוגע למצוות צדקה שבתחילת המדרש הוא קוצב עליה דין מיתה. השוואה מתבקשת של סיפור זה היא עם הסיפור של נחום איש גמזו, מסכת תענית דף כא ע"א, שהעניש את עצמו בחומרה רבה על שלא מיהר לתת צדקה לעני: "... בא עני אחד ועמד לי בדרך, ואמר לי: רבי פרנסני. - אמרתי לו: המתן עד שאפרוק מן החמור. לא הספקתי לפרוק מן החמור עד שיצתה נשמתו. הלכתי ונפלתי על פניו, ואמרתי: עיני שלא חסו על עיניך - יסומו, ידי שלא חסו על ידיך - יתגדמו". נראה כאילו הסיפור על ר' יוחנן וריש לקיש בא לתקן את הסיפור של ר' נחום איש גמזו או לפחות לאזן אותו ולהציג נקודת מבט אחרת. להלכה, ראה רמב"ם הלכות מתנות עניים פרק ז הלכה ו: "עני שאין מכירין אותו ואמר רעב אני האכילוני, אין בודקין אחריו שמא רמאי הוא אלא מפרנסין אותו מיד. היה ערום ואמר כסוני, בודקין אחריו שמא רמאי הוא. ואם היו מכירין אותו מכסין אותו לפי כבודו מיד ואין בודקין אחריו". יש כנראה לדון כל מקרה לגופו ולפי יכולתו ושיפוטו של הנותן. וצריך עיון נוסף.

²⁸ "מידה זו" היא מידת העוני. לא תמיד מסתובב הגלגל לכיוון העושר, אבל תמיד לכיוון העוני. נראה שגישה פסימית זו תולדתה ממצאיות החיים בתקופת הדרשן.

²⁹ אפשר להזמין אותך לסעוד?

³⁰ שהיא ניסתה "לנפנף" אותם כשאמרה שיש בקדרה פרפראות (מיני ירקות) בלבד שאין זו ארוחה של ממש. ראה בגמרא יבמות הסיפור על רב שאשתו ציערה אותו וכל פעם הכינה לו אוכל שונה ממה שביקש עד שנאלץ לשקר ולבקש הפוך ממה שבאמת רצה על מנת שתעשה את מה שבאמת רצה. ושם עוד על נשים רעות, עד שאמר ר' חייא על אשתו, הגם שציערה אותו: "דיינו שמגדלות בנינו, ומצילות אותנו מן החטא". ושם גם על נשים טובות. ראה גם דברינו [נשים חכמות](#) בפרשת קורח וכן [הנשים הממתנות](#) בדפים המיוחדים.

³¹ ר' אלעזר בן עזריה היה אדם עשיר (ברכות כז ע"ב, שם נז ע"ב ועוד).

³² מקור סיפור זה הוא בירושלמי כתובות פרק יא הלכה ג והפתיחה לסיפור זה שם היא האמירה: "כשם שאדם חס על כבוד אלמנתו כך חס על כבוד גרושתו". וראה סיפור זה גם בבראשית רבה יז ג. ושם מצוין שאשתו הראשונה הרעה של ר' יוסי הגלילי הייתה בת אחותו ואי לכך הביטוי "ומבשרך לא תתעלם" עשוי לקבל משמעות שונה מזו שכאן.

³³ ראה שוב המדרש שהבאנו בהערה 20 לעיל, מתוך ויקרא רבה לד ז: "אמר ר' זעירא: אפילו שיחתם של בני ארץ ישראל תורה היא. כיצד? אדם אומר לחבירו: זכה בי, הזדכה בי, זכה עצמך בי. ר' חגי אומר: סכה בי, הסתכל בי. סכה בי - מה הייתי והסתכל בי - מה אני (כעת)". זכה בי או סכה בי היא לשון נקיה של בקשת נדבה וראינו גם את הביטוי: לעשות בי מצוה.

היה מסיח עמה ונותן לה פרוטות? שלח ר' תנחומא והביאו. אמר לו: בני, אין אתה יודע שהעולם עומד בצער, בני אדם עומדים בצער, הבהמה עומדת בצער ואתה מבקש גרושתך ונותן לה פרוטות? אין אתה יודע שלא נאה הוא? אמר לו: ולא כך דרשת "ומבשרך לא תתעלם"? ואתה אמרת: כל העם יצאו ויחלקו מצווה. עמדתי ונטלתי ממה שהיה בתוך הבית ויצאתי לחלק בשוק. פגעה בי גרושתי ואמרה לי: זכה באותה אישה שמיום שיצאה מביתך לא ראתה טובה! כיון שראיתיה ערומה ובצרה גדולה נתמלאתי עליה רחמים ונתתי לה על שום "ומבשרך לא תתעלם". באותה שעה הגביה רבי תנחומא פניו לשמים ואמר לפני הקב"ה: ריבוננו של עולם, ומה אם זה שהוא בשר ודם ואכזרי ולא היה עליו מזונותיה, נתמלא עליה רחמים ונתן לה, אנו שאנו בני בניך בני בחוניך אברהם יצחק ויעקב ומזונותינו עליך³⁴ - על אחת כמה וכמה שתתמלא עלינו רחמים. באותה שעה ירדו גשמים ונתרווח העולם.³⁵

רמב"ם הלכות מתנות עניים פרק ט הלכות א-ג

כל עיר שיש בה ישראל חייבין להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים שיהיו מחזירין על העם מערב שבת לערב שבת ולוקחין מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו. והן מחלקין המעות מערב שבת לערב שבת ונותנין לכל עני ועני מזונות המספיקין לשבעה ימים, וזו היא הנקרא קופה. וכן מעמידין גבאין שלוקחין בכל יום ויום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל או פירות או מעות ממי שמתנדב לפי שעה, ומחלקין את הגבוי לערב בין העניים ונותנין לכל עני ממנו פרנסת יומו, וזהו הנקרא תמחוי. מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מישראל שאין להן קופה של צדקה. אבל תמחוי יש מקומות שנהגו בו ויש מקומות שלא נהגו בו, והמנהג הפשוט היום שיהיו גבאי הקופה מחזירין בכל יום ומחלקין מערב שבת לערב שבת.³⁶

מסכת שקלים פרק ה משנה ו – לשכת חשאים ולשכת הכלים

שתי לשכות היו במקדש: אחת לשכת חשאים ואחת לשכת הכלים. לשכת חשאים, יראי חטא נותנים לתוכה בחשאי ועניים בני טובים מתפרנסים מתוכה בחשאי. לשכת הכלים, כל מי שהוא מתנדב כלי זורקו לתוכה ואחד לשלשים יום גזברין פותחין אותה, וכל כלי שמצאו בו צורך לבדק הבית מניחין אותו והשאר נמכרין בדמיהן ונופלין ללשכת בדק הבית.³⁷

אבות דרבי נתן הוספה ב לנוסח א פרק ג

³⁴ אחריות מזונותינו היא על הקב"ה ולפיכך מי שעושה צדקה כביכול ממלא את מקומו של הקב"ה, כפי שכבר ראינו במדרש ויקרא רבה לד סימן ב לעיל: "אמר ר' לעזר: כתוב: נותן לחם לכל בשר (תהלים קלו כה) ובא זה וחטף לו את המצווה. אמר הקב"ה: עלי לשלם לו גמולו, זהו שכתוב: וגמולו ישלם לו". ראה גם המשך המדרש שם: "ועבד לזה לאיש מלווה (משלי כב ז) - אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו, כביכול דרכו של לווה להיות עבד למלווה". שכביכול הקב"ה שהוא הלווה נעשה עבד למי שנותן את הצדקה שהוא המלווה, כיון שהוא נותן את הצדקה במקום הקב"ה.

³⁵ ראה מקבילה למדרש זה בבראשית רבה לג ג, ושם הנוסח הוא: "נתרווח העולם". באמצע הסיפור אפשר היה לתמוה על ר' תנחומא ש"ירד" על אותו איש על סמך עדות של אדם אחר ושפט אותו לפני ששמע את גרסתו; אך בסוף הסיפור, אין לר' תנחומא שום היסוס והוא מקבל את גירסת אותו האיש בפשטות וללא כל פקפוק ועוד הופך אותה לסיבה לתפילה למען הכלל. ולגבי עצם הרעיון של המשך הקשר ומחויבות כלפי גרושה, הדבר צריך בורר והעמקה והמאיר עינינו יבורך. עכ"פ, בנין אב ליחסים כאלה, על פי המדרש עצמו, הם יחסי אברהם והגר. ראה דברינו **אברהם, שרה והגר** בפרשת לך וכן **קטורה** בפרשת חיי שרה.

³⁶ "מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מישראל שאין להן קופה של צדקה", קובע הרמב"ם בלשון נחרצת וברורה. לפיכך, נראה מתאים להצמיד לדברים אלה את דברי מדרש ויקרא רבה כו ח, בפרשת אמור: "אמר ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי: ו' שנים היו אותן גחלים עמומות בידו של גבריאלי; סבור שישראל עושין תשובה. כיון שלא עשו, בקש לזרקן ולקעקע ביצתן. אמר לו הקב"ה: גבריאלי, גבריאלי! יש בהם בני אדם שעושים צדקה אלו עם אלו, שנאמר: וירא לכרובים תבנית יד אדם (יחזקאל י ח). א"ר אבא בשם רבי ברכיה: מי מעמיד העליונים והתחתונים? הצדקה שעושים ביד. זהו שכתוב: וצדקתך אלהים עד מרום אשר עשית וגו' (תהלים עא יט). היד שמושטת לצדקה היא היד שבמרום שתחת כיסא הכבוד".

³⁷ הקופה הראשונה והקדומה היא לשכת החשאים שבמקדש. לצד שלושה עשר שופרות של צדקה שהיו נתונים במקדש: זה לשקלים חדשים וזה לישנים, זה לעצים ולבונה וזה לזהב הכפורת (וגם השישה לנדבה שעמדו שם היו לקרבנות נדבה), עמדה גם נצבה 'לשכת חשאים' היא קופת הצדקה הקדומה וממנה למדנו להצמיד קופת צדקה לבית הכנסת, הוא מקדש מעט בימינו. קופה זו הייתה המעלה השביעית של צדקה, אחת מתחת לגבוהה ביותר (הגבוהה ביותר היא שמייעית לעני לפתוח עסק). ראה תיאור המעלה השביעית ברמב"ם הלכות מתנות עניים פרק י הלכה ח: "הנותן צדקה לעניים ולא ידע למי נתן ולא ידע העני ממי לקח, שהרי זו מצוה לשמה, כגון לשכת חשאים שהיתה במקדש, שהיו הצדיקים נותנין בה בחשאי והעניים בני טובים מתפרנסין ממנה בחשאי". ועם זאת, מדרש ספרי דברים פרשת ראה פיסקא קיז רואה בלשכת החשאים, נתינה אינטימית-אישית: "נתון נתן - אפילו מאה פעמים ... לו - בינך לבנינו, מיכן אמרו לשכת חשאים היתה בירושלים". נתינת קופת צדקה לעניים, לצד כל השופרות והתיבות של תרומות למקדש, היא תוספת ופירוש מעניין של תקופת בית שני לפסוק: "מאת כל איש אשר ידבנו לבו" - לאשר ידבנו לבו.

ומעשה באדם אחד שהיה רגיל בצדקה. פעם אחת הלך לו בספינה נשבה הרוח וטבעה ספינתו בים. ראהו ר' עקיבא ובא להעיד על אשתו שתינשא. כיון שהגיעה עת להעיד בא אותו האיש ועמד לפניו. א"ל: בני, לא אתה שטבעת בים? א"ל: הין. - ומי העלך מן הים? א"ל: צדקה שעשיתי היא העליתני מן הים. ולא עוד, אלא כשירדתי לעמק מצולה שמעתי קול רעש גדול שזה אומר לזה וזה אומר לזה: רוצו ונעלה את האיש הזה כי נמצא הוא בצדקה. מיד פתח ר' עקיבא ודרש: ברוך ה' אלהי ישראל שבחר בדברי תורה ובדברי חכמים קיימים לעולם ולעולמי עולמים, שנאמר: "שלח לחמך על פני המים וגוי".³⁸

ומעשה בבנימין הצדיק שהיה ממונה על הקופה של צדקה. פעם אחת באה לפניו אישה אלמנה, אמרה לו: רבי, פרנסני. אמר: העבודה שאין בקופה של צדקה כלום. אמרה לו: רבי, אם אין אתה מפרנסני, נמצא אתה הורג אלמנה ושבעה בניה. עמד ופירנסה משלו. לאחר ימים חלה בנימין הצדיק והיה מצטער צער גדול על המטה. אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה: ריבוננו של עולם ברוך שמך, אתה אמרת: כל המקיים נפש אחת כאילו מקיים עולם מלא, וכל המאבד נפש אחת מעלין עליו כאלו איבד עולם מלא. בנימין הצדיק קיים אלמנה ושבעה בניה והוא מצטער בצער הזה? מיד בקשו עליו רחמים וקראו לו גזר דינו והוסיפו לו עשרים ושתים שנה על שנותיו:

ברכות נח ע"ב – ביתו של רב חנא בר חנילאי³⁹

עולא ורב חסדא היו מהלכים בדרך. כאשר הגיעו לפתחו של רב חנא בר חנילאי נאנח רב חסדא. אמר לו עולא: מדוע אתה נאנח? והרי אמר רב: אנחה שוברת חצי גופו של אדם... אמר לו: איך לא יאנח? בית שהיו בו שישים אופות ביום ושישים אופות בלילה והיו אופות לכל מי שצריך, ולא הוציא (רב חנא בר חנילאי) ידו מכיסו שסבר שמא יבוא עני בן טובים ועד שיושיט ידו לכיס יתבייש העני.⁴⁰

ועוד, היו פתוחות לו ארבע דלתות לארבע רוחות העולם,⁴¹ וכל מי שהיה נכנס רעב היה יוצא שבע.⁴² והיו זורקים אצלו חיטים ושעורים בשנות בצורת מבחוץ, כדי שכל מי שמתבייש לקחת ביום יבוא וייקח בלילה.⁴³ ועכשיו נפל בית זה ונשארה חורבה, ולא יאנח?

אמר ליה, הכי אמר רבי יוחנן: מיום שחרב בית המקדש נגזרה גזירה על בתיהן של צדיקים שיחרבו, שנאמר: "בְּאֲזְנֵי ה' צְבָאוֹת אִם לֹא בְּתִים רַבִּים לְשָׁמָּה יִהְיוּ גְדֻלִים וְטוֹבִים מֵאֵין יוֹשֵׁב" (ישעיהו ה ט). ואמר רבי יוחנן: עתיד הקב"ה להחזירן לישובן, שנאמר: "שיר המעלות לדוד הבוטחים בה' כהר ציון" (תהלים קכה א) - מה הר ציון עתיד הקב"ה להחזירו לישובו, אף בתיהן של צדיקים עתיד הקב"ה להחזירן לישובן.⁴⁴

שבת שלום מחלקי המים

³⁸ והציל את ר' עקיבא מלהתיר אשת איש לשוק. נראה שהמקור לסיפור זה הוא בתוספתא יבמות פרק יד הלכה ה בדין מים שיש להם או אין להם סוף: "נפל למים בין שיש להן סוף בין שאין להן סוף אשתו אסורה דברי ר' מאיר. וחכמים אומרים: מים שיש להן סוף מותרת מים שאין להן סוף אשתו אסורה שמא גל טורד אותו ומעלה אותו ליבשה. אמר ר' עקיבא: כשהייתי בא בים ראיתי ספינה שטבעה בים והייתי מצטער על תלמידי חכמים שבתוכה. וכשבאתי למזגת קפוטקיא ראיתיו יושב ושואל לפני בהלכה. נמתי לו: בני, היאך עלית מן הים? גם לי: טרדני גל לחבירו וחבירו לחבירו עד שהגעתי ליבשה. אמרתי: כמה גדולים דברי חכמים שהיו אומרים: מים שיש להן סוף אשתו מותרת, מים שאין להן סוף אשתו אסורה".

³⁹ כיוון שגלשנו לדרך שיש, נוסף עוד 'סיפור קטן' על מצוות צדקה והכנסת אורחים. תרגום הסיפור לעברית הוא בסיוע פירוש שטיינזלץ, השגיאות אם ישנן הם שלנו.

⁴⁰ מזכיר את הסיפור על נחום איש גמזו. ראה לעיל ויקרא ל' והערה 27.

⁴¹ מזכיר את האוהל המפולש של אברהם, בראשית רבה מח ט בדברינו [הכנסת אורחים של אברהם](#) בפרשת וירא.

⁴² מזכיר את כלבא שבו, חותנו של ר' עקיבא: "שכל הנכנס לביתו כשהוא רעב ככלב, יוצא כשהוא שבע" (גיטין דף נו עמוד א).

⁴³ המשנה בשקלים לעיל על לשכת חשאים ומעלות הצדקה שברמב"ם בהערה 37 לעיל.

⁴⁴ עולא מנסה להפיס את דעתו של רב חסדא שנאנח על שממונו של ביתו של רב חנא בר חנילאי, כאשר הוא משווה את ביתם של צדיקים ונותני צדקה לבית המקדש, הן בחורבנו והן בהבטחה לחזרתו לפארו. הגמרא ממשיכה שם שגם זה לא הפיס את דעתו של רב חסדא (ראה אבות דרבי נתן נוסח א פרק יד: "לא די לי שאני מצטער בעצמי אלא הזכרת לי צערו של ..."), עד שעולא אומר לו במעין נזיפה: דיו לעבד שיהא כרבו.